

Duszniki i Łądek, miasta na dwóch krańcach ziemi kłodzkiej – porównanie

Dzieje źródeł śląskich mają już swoją obfitą literaturę. Mniej interesowano się natomiast sąsiadującymi z tymi źródłami miasteczkami¹. U progu epoki pruskiej, która sprawiła, że oba miasta po wschodniej i zachodniej stronie ziemi kłodzkiej zaczęły nowy rozdział swojej historii związanej z sąsiadującymi z nią źródłami, Łądek liczył około 1000 mieszkańców (w 1800 roku)². Duszniki były ludniejsze – w 1787 roku miały 1495 mieszkańców³. Zarówno więc Łądek, jak i Duszniki były małymi miasteczkami. Warto porównać ich kształt urbanistyczny, stanowiący zresztą w obu przypadkach przykład nieco innego niż w obszarze Dolnego Śląska rozwoju. Mogą też być one przykładem urbanizacji ziemi kłodzkiej, która w administracyjne granice Śląska przeszła dopiero w 1742 roku, a w średniowieczu i okresie nowożytnym należała do królestwa Czech i tylko czasowo była administrowana przez książąt śląskich⁴.

Mimo tego faktu przypomnieć trzeba, że oba miasta jeszcze na etapie rozwoju średniowiecznego utrzymywały silne związki z księstwami śląskimi. W Dusznikach związki te utrwalała trwająca od 1278 do końca XV wieku podległość lenna książętom śląskim, a klucz homolski z miastem Duszniki i zamkiem Homole włączony został do hrabstwa kłodzkiego dopiero w 1477 roku. W Łądku związki ze Śląskiem w okresie średniowiecza były pochodnymi czasowej podległości ziemi kłodzkiej śląskim książętom: Henrykowi IV Probusowi, Henrykowi VI księciu wrocławskiemu czy Bolkowi II Ziębickiemu⁵. Z tego powodu oba miasta były z jednej strony przekaznikami kultury urbanistycznej Śląska na teren Czech i Moraw, z drugiej strony, szczególnie w okresie nowożytnym, czynnikiem wpływającymi na kształtowanie się miasteczek

¹ Za najważniejszą uznać należy pracę Grażyny Balińskiej: *eadem*, *Uzdrowiska dolnośląskie. Problemy rozwoju i ochrony wartości kulturowych do II wojny światowej*, Wrocław 1991. Warto również zwrócić uwagę na zbiór: *Zdroje Ziemi Kłodzkiej. Historia – Przyroda – Kultura – Przyszłość*, red. W. Ciężkowski, J. Dębicki, R. Gładkiewicz, Wrocław-Kłodzko 2000 [tam tekst dotyczący Dusznik: R. Eysymontt, *Kilka epizodów z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury Dusznik*, s. 61–75].

² M. Nobel, *Bad Landeck* [w:] *Schlesisches Städtebuch*, herausgegeben im Institut für vergleichende Städtegeschichte an der Universität Münster von Heinz Stoob und Peter Johanek in Verbindung mit der Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen Bonn, bearbeitet von Waldemar Grosch unter Mitarbeit von Heinz Stoob, Maria Elisabeth Grüter und Franz-Joseph Post, Stuttgart–Berlin–Köln 1995, s. 210.

³ Paul Liman, *Bad Reinerz* [w:] *Schlesisches Städtebuch...* [2], s. 365.

⁴ O skomplikowanym procesie tego przejmowania pisał Piotr Pregiel: *idem*, *Duszniki w państwie fryderycjańskim 1740–1806*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2007, t. 1, s. 103–121.

⁵ W latach 1280–1290 ziemia kłodzka była lennem księcia Henryka IV Probusa. A. Herzig, M. Ruchniewicz, *Dzieje Ziemi Kłodzkiej*, Hamburg–Wrocław 2006, s. 39–41.

w południowej części Śląska. Działo się tak na przykład poprzez upowszechnianie istoty tak ważnych w tym czasie na obszarze Czech podcieni. Porównanie tych dwóch miasteczek może być także jednym z przyczynków dla charakterystyki modelu miasteczka pogórza sudeckiego⁶.

1. Duszniki-Zdrój

Miasto i źródł Duszniki leżą w głębokiej dolinie, na wysokości około 530–570 m n.p.m., natomiast najwyższe wzniesienie, Ptasia Góra, bezpośrednio na południowy wschód nad centrum źródła, sięga wysokości 736 m n.p.m.⁷. Wrażenie górskiego położenia potęguje również założenie rynku miasta i głównej jego ulicy – Kłodzkiej (zwanej niegdyś Dolną – Niedergasse) – na stromej terasie, opadającej w kierunku wschodnim. Takie położenie na stoku chroniło miasto od zalewów podczas powodzi⁸.

Prawa miejskie potwierdzają istnienie wójta, wymienionego przed 1324 rokiem. W tym samym dokumencie występuje również dusznicki proboszcz⁹. Osada założona została jednak wcześniej, prawdopodobnie przed 1278 rokiem, czyli przed objęciem ziemi kłodzkiej przez czeskiego władcę Przemysła Ottokara II, przy drodze z Czech do Polski – wymienionej przez kronikarza w opisie podróży Ottona z Bambergu do Pragi – prowadzącej dalej do czeskiego Náchodu i dalej na północ¹⁰. Wtedy też osada ta, oddalona od Kłodzka – znanego jako targ od przełomu XI i XII wieku, a wymienionego przez kronikarza czeskiego Kosmasa już w 981 roku – o około 25 km (czyli jeden dzień drogi) i położona u stóp Gór Orlickich, nad dużym, bystrym strumieniem – rzeką Bystrzycą Dusznicką – mogła pełnić rolę miejsca postojowego. Później było to miejsce organizacji komory celnej związanej z siedzibą rycerską na górze Homoli. Badania wykopaliskowe przeprowadzone w 1962 roku udowodniły jednak, że najstarsza część zamku Homole pochodzi dopiero z przełomu XIII i XIV wieku¹¹.

Górska osada Duszniki to otwarte miasteczko, nigdy w swej historii nie zamknięte murami miejskimi. Prócz zajęć rolniczych i handlu na drodze do Czech, mieszkańcy miasta zajmowali się również górnictwem, o czym świadczy wymieniona w 1408 roku

⁶ Analiza w dużym stopniu oparta jest na rozdziałach książki: R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta. Średniowieczne miasta lokacyjne Dolnego Śląska na tle urbanistyki europejskiej*, Wrocław 2009, s. 284–289 i 354–355.

⁷ Najpełniejsze powojenne opracowanie to: D. Eysymontt, R. Eysymontt, *Duszniki – miasto i źródł. Studium historyczno-urbanistyczne*, Wrocław 1992, t. 1–3 – mps w archiwum delegatury WUOZ w Wałbrzychu.

⁸ Tak lokowano większość osiedli: na terasie rzecznej obok brodu (Środa Śląska, Bolków, Legnica).

⁹ [F.] Volkmer, [W.] Hohaus, *Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz*, Bd. 4, 1: *Das älteste Glatzer Städtebuch 1324–1412*, Habelschwerdt 1889, s. 1.

¹⁰ J. Nowakowa, *Rozmieszczenie komór celnych i dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku*, Wrocław 1951, s. 72.

¹¹ K. Eysymontt, *Zamek Homole. Sprawozdanie z wykopalisk w 1962 r.*, „Roczniki Ziemi Kłodzkiej” 1964, t. 6, s. 106.

„kuźnica”. Złóża żelaza wymieniane są we wszystkich wcześniejszych i późniejszych historycznych opisach miasta¹².

1.1. Układ przestrzenny

Osiedle usytuowane zostało na grzbiecie wzgórza okolonego przez Bystrycę i jej lewobrzeżny dopływ – Branecką Wodę, które stanowiły granicę, świetnie widoczną jeszcze na planie z 1808 roku¹³. Bród u ujścia Braneckiej Wody do Bystrzycy był dogodnym miejscem do organizacji komory celnej, ostatniej przed lub pierwszej po zejściu z przełęczy dzielącej tradycyjnie dziedzinę czeską od państwa homolskiego. Przed 1361 rokiem wyznaczono rynek miasta. Świadczy o tym istnienie do dziś w pierzei rynkowej domu wójtowskiego – zwanego w dokumencie z 1361 roku „murowanym dworem”¹⁴, wzniesionego zapewne przez Thomme Panewicza, pana na Homoli. Układ przestrzenny pierwotnego miasta możemy opisać na podstawie obecnego kształtu rynku, biegu istniejących ulic starego miasta i faktu zachowania, w zmienionym co prawda kształcie, ale w tradycyjnych prawdopodobnie miejscach, jego dwóch budowli: kościoła parafialnego i Dworu Homolskiego. Najpewniejszy w związku z tym wczesny przekaz ikonograficzny to mapa miasta i okolic z 1808 roku, przedstawiająca je w jego pierwotnym, prawdopodobnie jeszcze czternastowiecznym układzie¹⁵. Jako oś założenia plan ten wyróżnia drogę z Kłodzka do Lewina, prowadzącą obecną ulicą Kłodzką z kierunku wschodniego. Po dojściu do rynku droga skręcała w kierunku północno-zachodnim i dalej wybiegała obecną ulicą Karola Świerczewskiego, by połączyć się z obecną drogą na przełęcz Polskie Wrota. Była ona prawdopodobnie osnową pierwotnej osady handlowej i górniczej. Taki tradycyjny przebieg drogi, łukiem omijającej dawny ratusz, widoczny jest jeszcze na rysunku z albumu Friedricha Augusta Pompejusa, który jest przerysem widoku miasta Friedricha Bernharda Wernera z 1737 roku. Pierwotne centrum osady to obecnie blok zabudowy między ulicą Kłodzką, Rynkiem a ulicą Krótką, który był prawdopodobnie pierwotnym rozszerzeniem drogi w formie soczewkowatego jej rozwidlenia, zwanego „nawsiem”. Bezpośrednio na wschód od tego rozszerzenia dawnej drogi, przy wjeździe do miasta od strony Kłodzka, usytuowany został kościół parafialny, zapewne drewniany. Aż do początku XVIII wieku stał on dłuższą osią równoległą do drogi (czyli tak chociażby, jak we wzorcowej Środzie Śląskiej). W późniejszych czasach przy tej samej drodze, dalej od centrum miasta, usytuowano również kościół

¹² F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 9, Brieg 1789, s. 196; F.A. Pompejus, *Kurze Geschichtliche Nachrichten zum Album der Grafschaft Glatz*, Glatz 1862.

¹³ Duszniki. Plan sytuacyjny miasta i Zdroju – Rysunek piórkem kolorowany, 1808. Gabinet Grafiki Muzeum Narodowego we Wrocławiu.

¹⁴ [F.] Volkmer, [W.] Hohaus, *Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz*, Bd. 5: *Die Aeltester Glatzer Amtsbuch 1346–1390*, Habelschwerdt 1891, s. 86.

¹⁵ Duszniki. Plan sytuacyjny miasta i Zdroju – Rysunek piórkem kolorowany, 1808. Gabinet Grafiki Muzeum Narodowego we Wrocławiu.

cementarny pw. Świętego Krzyża z 1568 roku¹⁶. Nieregularny, zbliżony do kwadratu obrys całego założenia o wymiarach około 450 × 390 m zajmuje powierzchnię blisko 1 łana flamandzkiego, czyli 17,7 hektara¹⁷.

Dokument donacyjny dla ołtarza dusznickiego kościoła parafialnego z 1366 roku określa Duszniki mianem *oppidum*, co świadczyłoby już o zamkniętym, jeżeli chodzi o kształt, charakterze założenia, z nowo wyznaczonym rynkiem i wymienionymi w tym samym dokumencie urządzeniami handlowymi (ławy chlebowe)¹⁸. Stały one zapewne, razem z ławami mięsnymi, rzędami na rynku, naprzeciw nowo powstałej przed połową wieku siedziby panów na Homoli, usytuowanej we wschodniej pierzei rynku. Rynek ukształtowany został prawdopodobnie przed połową XIV wieku w formie zbliżonego do kwadratu placu o nieco dłuższych bokach wschodnim i zachodnim.

Odnoga południowo-zachodnia drogi wychodzącej z rynku kierowała się w stronę dawnych kuźni i późniejszego źródła (Urmesstischblatt nr 3243 z 1824 roku). W trakcie regulacji urbanistycznej placu do istniejących już ulic: Kłodzkiej, wybiegającej z rynku w kierunku wschodnim, i Karola Świerczewskiego, wychodzącej z rynku w kierunku północno-zachodnim, dodano poprowadzone pod kątem prostym z narożnika północnego – obecną ulicę Juliusza Słowackiego, z narożnika południowo-wschodniego – obecną ulicę Adama Mickiewicza, a z narożnika południowo-zachodniego obecną ulicę Hanki Sawickiej. Śladem dawnego układu przedmiejskiego pozostała w regularnym założeniu ulica Krótka, biegnąca ze wschodniej pierzei rynkowej i pod kątem prostym skręcająca w kierunku ulicy Kłodzkiej. Tworem nieco późniejszym natomiast jest obecna ulica Mickiewicza, bowiem jeszcze na widoku miasta z 1737 roku nie jest ona zabudowana typowymi domami szczytowymi. Dużo późniejsza jest również obecna ulica Krakowska. W ten sposób można Duszniki zaliczyć do typu miast mniejszych, z kwadratowym rynkiem z narożnikami o jednej ulicy wychodzącej z każdego z nich.

Ulice miasta komunikowały je z sąsiednimi wioskami należącymi do klucza dóbr Homole. Były to drogi: do Lewina, znanego od 1197 roku¹⁹ – obecna ulica Karola Świerczewskiego, droga do Ceglanej i Stoszowa, wymienianych już w dokumencie z 1366 roku²⁰ – obecna ulica Juliusza Słowackiego, do czeskiej Olesnice w Górach Orlickich – obecna ulica Hanki Sawickiej. Podobnie jak rynek, z widocznym rozszerzeniem będącym śladem pierwotnego rozszerzenia drogi stanowiącej jego podstawę,

¹⁶ R. Becker, *Die Begräbniskirche zum Heiligen Kreuz in Reinerz und ihre Grabdenkmäler*, Reinerz 1925, s. 2.

¹⁷ O wielkości łana: E. Stamm, *Miary powierzchni w dawnej Polsce*, Kraków 1936. Wielkość łana flamandzkiego określa się na niecałe 17 hektarów. J. Pudelko, *Zagadnienie wielkości powierzchni średniowiecznych miast Śląska*, Wrocław 1967, s. 15.

¹⁸ [F.] Volkmer, [W.] Hohaus, *Geschichtsquellen der Grafschaft Glatz*, Bd. 1: *Urkunden und Regesten zur Geschichte der Grafschaft Glatz bis zum Jahre 1400*, Habelschwerdt 1883, s. 192–193.

¹⁹ M. Perlbach, *Reinerz und die Burg Landfried (Hummelsburg) bis zum Jahre 1471*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ [Breslau] 1868, Bd. 9, s. 270–293.

²⁰ [F.] Volkmer, [W.] Hohaus, *Geschichtsquellen...* [18], Bd. 1, s. 193.

również i ulica Kłodzka na wysokości obecnych numerów 6, 8, 10, 12, aż do XVIII wieku miała ślad dawnego targu ulicznego. Dziś widoczne jest on wyraźnie w układzie najstarszych kamiennych partii budowli, zachowanych jedynie w traktach podwórzowych wymienionych wyżej kamienic. W jednym z domów zachował się także renesansowy portal wejściowy na granicy obecnych traktów, czyli w głębi obecnej kamienicy. O pierwotnym układzie miasta z zabudową kalenicową świadczy usytuowanie dworu panów Homoli.

1.2. Parcelacja, zabudowa miasta

Pierwotna drewniana zabudowa, prawdopodobnie kalenicowa, w XV, XVI i XVIII wieku została przekształcona w zabudowę murowaną, którą przekaz z 1757 roku nazywa „porządną”²¹. Domy usytuowane były na dość szerokich pierwotnie działkach, których w pierzejach wschodniej i zachodniej było po cztery (co widać w układzie piwnic), a w pierzei północnej i południowej po dwa lub trzy. Szerokość pierwotnej działki wynosiła więc prawie 20 metrów. Do dziś szerokość tę zachowały domy rynkowe nr 1 i 9. Te szerokie działki podzielono na dwie tak, że w dłuższych pierzejach, jak to widać na widoku miasta z 1737 roku, było ich po osiem, a w krótszych po cztery. W spisie czynszowym z 1545 roku wymienia się już 60 mieszczan opodatkowanych na dwa sposoby, w wysokości 13 lub 16 groszy (były to pewnie kurie i półkurie). Dodatkowo inaczej opodatkowane były domy na przedmieściach, gdzie 10 mieszczan płaciło od 6 do 1 grosza czynszu²². Jedynym murowanym budynkiem w tej początkowej fazie rozwoju miasta był – wymieniany od 1361 roku – „dwór” panów księstwa Homoli, leżący we wschodniej pierzei. Była ona widocznie uważana za uprzywilejowaną, bo lokowano w niej często siedziby związane z władzą, np. przypuszczalny murowany dwór wójta z drugiej połowy XIII wieku w Bolkowie, z którego do dziś zachowały się kamienne pozostałości sklepień piwnicznych²³.

W partiach piwnic budynków przy ulicy Kłodzkiej i przy Rynku zachowały się kamienne sklepienia, które możemy datować najwcześniej na koniec wieku XV i wiek XVI. W górnych kondygnacjach pierwotna zabudowa miasta była pewnie drewniana. Opis w dokumencie z 1361 roku, dotyczący „murowanego dworu z folwarkiem”, może wskazywać, że siedziba panów Homoli była jedynym w mieście domem murowanym. Dzisiaj budynek ten w sieni i części pomieszczeń parteru ma sklepienia krzyżowe z wydatnymi szwami sklepiennymi, a w wejściu do klatki schodowej typowy, wczesnorenesansowy portal fasciowy. Elementy te można datować na wiek XVI. Nie zmienia tego datowania kamienna koleba piwnicy o osi równoległej do pierzei rynkowej, której czas powstania trudno określić. Jak wynika z opisu z końca

²¹ J.G. Kahlo, *Denkwürdigkeiten der Königlichen Preussischen souverainen Grafschaft Glatz von ihrem ersten Ursprunge bis auf gegenwärtige Zeiten*, Berlin und Leipzig 1757, s. 207.

²² M. Perlbach, *Reinerz und die Hummelherrschaft von 1510–1561*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens“ [Breslau] 1872, Bd. 11, s. 398.

²³ R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta...* [6], s. 256.

XVIII wieku w parterze domu homolskiego były cztery izby, używane jako sklepy, a przylegał do niego dziedziniec z ogrodem²⁴. Na podstawie usytuowania pierwotnych kamiennych piwnic w budynkach pierzei wschodniej możemy z całą pewnością stwierdzić fakt identycznego z obecnym położenia fasad frontowych budynków tej pierzei, a także usytuowania pierwotnego wylotu ulicy Kłodzkiej. To samo dotyczy pierzei południowej, w której dodatkowo w budynku przy Rynku 1 i 2 stwierdzono identyczną z dzisiejszą, pierwotną głębokość budynków z szesnastowiecznymi sklepieniami. Sklepienia piwnic narożnego budynku nr 1 potwierdzają dodatkowo wtórność – w stosunku do opisywanych budynków – wyznaczenia obecnej ulicy Adama Mickiewicza. Pierzeja zachodnia, z mocno przebudowanymi budowlami, zachowała również w partii piwnic sklepienia w formie kamiennych kolebek o szczególnie mocno rozbudowanej strukturze pod budynkiem nr 9. I tu więc frontowa ściana obecnych budynków odpowiada pierwotnej linii zabudowy. To samo dotyczy również pierzei północnej, mieszczącej pierwotnie ratusz, zajętej obecnie przez dwa budynki, dawniej co najmniej przez cztery.

1.3. Miasto w okresie nowożytnym

Jedynym bogatszym źródłem informacji o Dusznikach w czasach nowożytnych mogą być dokumenty cytowane na początku XX wieku przez wrocławskiego badacza Roberta Beckera. Autor opisuje domy, jakie istniały w mieście jeszcze przed licznymi przebudowaniami na początku XX wieku, m.in. rozebrany w latach dwudziestych dom na rogu Rynku i obecnej ulicy Hanki Sawickiej – obecnie Rynek 4. Miał on w szczycie inskrypcję z datą powstania 1585 i renowacji w 1795 roku i był typowym domem dusznickim z pierwszą kondygnacją kamienną, a wyższym piętrem prawdopodobnie o konstrukcji szachulcowej lub drewnianej. Piaskowcowe obramienia posiadały według autora gotyckie laskowania. Większość jednak z tych domów, które przetrwały wielki pożar w 1844 roku, to domy barokowe, najczęściej z około połowy wieku²⁵. Widzimy je na widoku Pompejusa przedstawiającym miasto w 1737 roku. Wśród dwukondygnacyjnych domów szczytowych przy ulicy Kłodzkiej, Hanki Sawickiej i Rynku widzimy tylko dwie znaczniejsze budowle i ratusz, wybudowany w 1567 roku, a przebudowany w 1836 roku, z browarem z 1824 roku²⁶. Co interesujące, te same dwie kamienice widoczne są na widoku miasta Wernera z połowy XVIII wieku i widoku Endlera z początku XIX wieku, gdzie wyróżniają się wysokimi szczytami, a budynek ratusza dodatkowo wieżyczką.

Nie jest do końca jasne, czy owe wcześniejsze szesnasto- i siedemnastowieczne budynki rynkowe posiadały podcienia. Robert Becker przytacza fragment kroniki aptekarza Taussa z 1844 roku, który pisze o odbudowie domów z ich powiększeniem i podwyższeniem i o podcieniowym domu narożnym przy Rynku i ulicy Kłodzkiej

²⁴ M. Perlbach, *Reinerz und die Burg Landfried...* [19], s. 270.

²⁵ R. Becker, *Reinerzer Bauwerke und Kunstdenkmäler*, Bad Reinerz 1929, s. 4.

²⁶ J.J. Dittrich, *Reinerz, seine Heilquellen und Umgegend*, Breslau 1838, s. 22.

(obecnie nr 17). Aptekarz Karl Wiehr odbudowywał go w pierwotnej formie, czyli z podcieniem, który to podcień rząd królewski nakazał usunąć. W wielu domach podcienia jednak pozostały, co budzić miało sprzeciw aptekarza, jako rażąca niekonsekwencja²⁷.

Budynki zdobione były rzeźbionymi w piaskowcu ornamentami, takimi jak nieistniejące już nadproża budynku dawnego hotelu „Czarny Rumak” (obecnie ulica Karola Świerczewskiego 2), zbudowanego w 1903 roku na miejscu dawnej kamiennej budowli, rozebranej w 1844 roku. O figurach w fasadach kamienic pisał także w połowie XIX wieku polski podróżnik Jan Bołoz Antoniewicz²⁸.

Rynek wyposażony był także w urządzenia produkcyjne i handlowe. Na środku rynku od 1548 roku stał browar. Wtedy bowiem pan Homoli dał miastu prawo domu słodowego, komory solnej, tartaku i dwóch stawów. Początkowo prawo browarnicze polegało na prawie warzenia piwa ze słodu produkowanego w mieście w poszczególnych domach, w 1818 roku nastąpiła administracyjna regulacja polegająca na nakazie pędzenia piwa w jednym miejskim browarze²⁹. Do 1824 roku istniały też ławy chlebowe i mięsne. Te pierwsze – według Roberta Beckera – pochodziły z 1619 roku³⁰. Obok domu produkcji słodu na środku rynku stał także ponoć dom strzelecki, a właściwie siedziba związku strzeleckiego, o którym pierwszy raz wspomina się w 1580 roku³¹.

Kościół parafialny do początku XVIII wieku ustawiony był równolegle do ulicy Kłodzkiej. W ten sposób odchodząca od wschodniej pierzei rynkowej obecna ulica Krótka prowadziła lekkim łukiem niemal wprost do jego wejścia, znajdującego się zapewne w dolnej kondygnacji kamiennej wieży, pochodzącej prawdopodobnie z 1576 roku³². Wśród innych budowli, znaczących dla obrazu miasta w momencie powstawania większości jego widocznych jeszcze na widoku z 1737 roku szczytowych i kalenicowych domów, był także szpital, usytuowany w północnej pierzei ulicy Kłodzkiej, szkoła, która jako murowana powstała w roku 1784, i plebania, powstała w 1708 roku, z towarzyszącymi jej – jak pisze w 1789 roku Friedrich Albert Zimmermann – budynkami browaru, stajni, stodoły i ogrodem³³. Osobny akcent urbanistyczny stanowił także zbudowany w 1610 roku kościół protestancki pw. Świętego Krzyża.

Po zarazie w 1574 roku, kiedy zabrakło miejsca na cmentarzu przy kościele parafialnym, założono nowy cmentarz na stoku wzgórza poza miastem³⁴. Właśnie w jego sąsiedztwie stanął protestancki kościół, według opisu z 1838 roku murowany,

²⁷ R. Becker, *Reinerzer Bauwerke...* [25], s. 4.

²⁸ Za: A. Zieliński, *Listy ze śląskich wód*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 57.

²⁹ J.J. Dittrich, *Reinerz, seine Heilquellen und Umgegend* [26], s. 22; M. Perlbach, *Reinerz und die Hummelherrschaft von 1510–1561* [22], s. 393.

³⁰ R. Becker, *Reinerzer Bauwerke...* [25], s. 12.

³¹ R. Wagner, *Die ältere Geschichte der Reinerzer Schützengilde*: Aus der „Vierteljahrschrift“ mitgeteilt von..., Sonderdruck aus dem „Echo des Heuscheuer und Mensegebirges“ [Reinerzer Stadtbalt] 1927, 4.

³² R. Becker, *Die Pfarrkirche zu S. Petrus und Paulus in Reinerz*, Bad Reinerz 1931, s. 7.

³³ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien* [12], s. 204.

³⁴ J.J. Dittrich, *Reinerz, seine Heilquellen und Umgegend* [26], s. 46.

z drewnianym prostym stropem, z małą dzwonnica, ozdobiony od strony zachodniej sgrafitem³⁵. Wyposażony w wieżę kościół, wznoszący się na wschód od kościoła parafialnego, przy tej samej ulicy Kłodzkiej, lecz wyżej, na stoku, stanowił jakby rodzaj bramy miejskiej przy wjeździe drogą od strony Kłodzka. Jego odpowiednikiem po drugiej stronie drogi była powstała w 1704 roku pustelnia i kaplica na górze kaplicznej. Dobrze widoczny z drogi kłodzkiej musiał być także powstały w 1737 roku dom strzelecki na stokach Ceglanej Góry, usytuowany nad kościołem Świętego Krzyża³⁶.

2. Łądek-Zdrój

Miasto wymienione jest po raz pierwszy w 1325 roku³⁷, a w 1353 roku określone jako *oppidum*³⁸. Miało wtedy prawo magdebursko-kłodzkie – jak chcą niektórzy badacze, nadane za czasów Przemysła II Otokara w latach 1253–1278³⁹. Trzeba przypomnieć, że od 1278 do 1290 roku ziemia kłodzka przynależała politycznie do dziedziny Henryka IV Probusa⁴⁰. Max Nobel określa czas powstania miasta na lata 1270–1290⁴¹. Czy lokacja ta implikowała jakieś określone formy urbanistyczne, nie wiemy. Podobnie jak Joseph Kögler, Max Nobel wskazuje rok 1325 jako czas nadania prawa magdebursko-kłodzkiego⁴². W 1337 roku Bolko II, książę ziebicki, potwierdził przywileje nadane przez Henryka Probusa⁴³. O randze miasta w czasach luksemburskich świadczy fakt, że Jan Luksemburski w 1336 roku wymienia Łądek wśród czterech miast Kłodzчины, w których władca ten nie pozbył się prawa patronatu nad kościołami (Kłodzko, Bystrzyca, Radków i Łądek)⁴⁴.

Murowany kościół parafialny wzniesiony został jako budowla barokowa w latach 1690–1701⁴⁵. W 1346 roku wójtostwo w Łądku nabywają bracia: Otto, Reinczko i Nikolaus Glaubitzowie⁴⁶. Przywilej miasta potwierdził w 1392 roku król Czech

³⁵ R. Becker, *Die Begräbniskirche zum Heiligen Kreuz in Reinerz...* [16]; J.J. Dittrich, *Reinerz, seine Heilquellen und Umgegend* [26], s. 47.

³⁶ R. Wagner, *Die ältere Geschichte der Reinerzer Schützengilde* [31], s. 11.

³⁷ J. Kögler, *Fragmente aus der älteren Geschichte der Grafschaft Glatz... 18 August 1800* [w:] J. Kögler, *Die Chroniken der Grafschaft Glatz*, Bd. 4, Köln 2001, s. 30.

³⁸ *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, Hrsg. v. C. Grünhagen, H. Markgraf, Bd. 1–2, Leipzig 1881, 1883 [dalej: LUB], Bd. 2, s. 175.

³⁹ *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Łądek Zdrój, powiat kłodzki, województwo dolnośląskie*, red. I. Rybka-Ceglecka, archeologia – M. Boguszewicz, D. Wiśniewska, plansze – A. Ornatek, Wrocław 1999, mps w archiwum Ośrodka Narodowego Centrum Dziedzictwa, Wrocław, t. 1, s. 15.

⁴⁰ Hugo Weczerka łączy w związku z tym lokację Łądką z tym drugim władcą Śląska – H. Weczerka, *Handbuch der historischen Stätten Deutschlands. Schlesien*, Stuttgart 1977, s. 793.

⁴¹ M. Nobel, *Bad Landeck* [2], s. 209.

⁴² *Ibidem*, s. 210.

⁴³ [F.] Volkmer, [W.] Hohaus, *Geschichtsquellen...* [18], Bd. 1, s. 61, 62, 62/ 63.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 59. [F.] Volkmer, *Quellenmaterial zur ältesten Geschichte der Stadt Landeck und der Burg Karpenstein bis zu den Hussitenkriegen*, „Vierteljahresschrift für Geschichte und Heimatskunde der Grafschaft Glatz“ – Habelschwerdt 1882/1883, Bd. 2.

⁴⁵ *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Łądek Zdrój...* [39], s. 19, 20.

⁴⁶ LUB [38], Bd. 2, s. 172.

Wacław IV⁴⁷. Od 1378 roku Łądek przypadł margrabiom morawskim, od ok. 1420 roku rodzinie Nymnacz, a w 1431 roku czeski król Zygmunt zastawił Łądek Puota von Czastolowiczowi i następnie starostom ziemi kłodzkiej⁴⁸. W XIV i XV wieku Łądek należał do czterech najważniejszych królewskich, czeskich miast ziemi kłodzkiej, choć nie był otoczony murami. W końcu XIV i w XV wieku miasto należało do księstwa opawskiego i raciborskiego, a w następnym stuleciu do protestanckich miast hrabstwa kłodzkiego.

Pierwsza wzmianka o cechach łądeckich pochodzi z 1410 roku i dotyczy cechu krawców i kuźnierzy. Następne wystawiono dopiero w XVI wieku dla piekarzy, siodlarzy, bednarzy i kowali.

Na rozwój miasta w XVI wieku wpłynął rozwój uzdrowiska z przejętym w 1572 roku przez władze miejskie źródłem Jerzego, choć konkurencyjny źródło Marii do 1736 roku był w rękach prywatnych. Pierwsza wzmianka o ratuszu pochodzi z 1357 roku, choć obecny powstał dopiero po pożarze w 1739 roku i przebudowany został w 1870 roku⁴⁹. Miasto słabo rozwijało się w okresie późnego średniowiecza, w 1528 roku były tu tylko 44 domy. W 1629 roku Łądek jako miasto królewskie otrzymał odnowienie przywilejów⁵⁰.

Miasto położone jest na Solnej Drodze prowadzącej z Czech przez Kłodzko do Nysy i Krakowa. Na odcinku między Kłodzkiem i Łądkiem trakt ten biegł doliną rzeki Białej Łądeckiej⁵¹. Miasto połączone było także z miastem biskupów wrocławskich Javornikiem poprzez południową odnogę Drogi Solnej, biegnącą koło zamków Reichenstein (Rychleby) i Karpien. Lokowano je na osi równoleżnikowej wzdłuż drogi idącej doliną Białej Łądeckiej, po południowej stronie rzeki. Jego kształt uwarunkowany został zarysem doliny Białej Łądeckiej i na zachód od miasta jej odnogi – Rudawki. Zarys przestrzeni miejskiej jest więc nieco rozszerzony po stronie zachodniej, gdzie trakt komunikacyjny rozdziela się na dwie odnogi: jedną prowadzącą wzdłuż strumienia i drugą – obchodzącą dużym łukiem miejsce zalewowe zlewni dwóch rzek: Białej Łądeckiej i jej lewego dopływu (Urmesstischblatt nr 3297 z 1824 roku).

2.1. Kompozycja przestrzenna miasta

Miasto zaplanowano w układzie jednodrożnym, wydłużonym soczewkowato, z prostokątnym rynkiem wpisanim w soczewkę o układzie „rozszerzającym się” na obu krótszych pierzejach rynku. Dodatkowa droga prowadzi od centrum miasta na południe w stronę Stronia Śląskiego, lecz nie doliną rzeki Biała Łądecka, lecz płaskowyżem na zachód od niej. Dyspozycja przestrzenna podporządkowana

⁴⁷ [F.] Volkmer, [W.] Hohaus, *Geschichtsquellen...* [18], Bd. 1, s. 264.

⁴⁸ LUB [38], Bd. 1, s. 147. *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Łądek Zdrój...* [39], s. 18.

⁴⁹ *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Łądek Zdrój...* [39], s. 21.

⁵⁰ A. Herzig, M. Ruchniewicz, *Dzieje Ziemi Kłodzkiej* [5], s. 146.

⁵¹ Przebieg dróg handlowych w okolicach Łądka pokazuje na planszy Iwona Rybka-Ceglecka: *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Łądek Zdrój...* [39], s. 11 i przypis 4.

jest głównemu układowi komunikacyjnemu, a ulice poprzeczne powstały być może w trakcie odbudowy po pożarze w 1739 roku, kiedy spłonęły 154 domy⁵². Przy krótszych bokach rynku usytuowano bloki przyfrontowe – ciągnące się aż do skraju miasta. Na tyle zachodniego i wschodniego bloku zabudowy przyrynkowej poprowadzono wąskie przejścia oddzielające dom frontowy i zabudowę gospodarczą. To typowa uliczka „zatylna”. Jedyna szersza ulica poprzeczna w stosunku do zasadniczego układu komunikacyjnego wybiega z północno-zachodniego narożnika rynku w stronę północną i tam przekracza mostem z 1565 roku Białą Łądecką⁵³. Być może śladem przebiegu przedlokacyjnego szlaku komunikacyjnego jest widoczne do dziś skrzywienie biegu dłuższej pierzei rynku i pierzei ulicy wybiegającej z narożnika północno-wschodniego placu. Z rynku wybiega 7 ulic i międzuch usytuowany między kamienicami, idący z narożnika północno-wschodniego w stronę północną, i podobny – wybiegający z narożnika południowo-zachodniego. Po dwie ulice wychodzą z narożników zachodnich rynku, z narożników wschodnich wybiega tylko po jednej ulicy. Dodatkowa ulica mieści się także na tyłach zabudowy rynekowej po stronie południowej. Ponieważ podcienia zachowane są obecnie tylko w jednej pierzei od nru 7 do 14, uważać należy, że wyloty wszystkich ulic (oprócz wylotu południowo-wschodniego przy ulicy 1 Maja) pierwotnie zasłonięte były linią zabudowy podcieniowych pierzei. Obszar miasta zamyka się w prostokącie o wymiarach 800 × 350 metrów = około 28 hektarów, czyli ma wielkość zbliżoną do łana królewskiego, czeskiej jednostki miary funkcjonującej w Czechach do 1756 roku.

Kompozycja trójwymiarowa miasta w sposób charakterystyczny dla układów jednodrożnych podkreślona jest przez kościół, usytuowany w sporym oddaleniu od rynku przy drodze prowadzącej wzdłuż Białej Łądeckiej łukiem w kierunku północno-zachodnim, oraz ratusz. Ten drugi obiekt powstał po 1537 roku⁵⁴. Duża jednak odległość między tymi budowlami nie pozwala na potraktowanie ich jako wspólnoty, mimo że wieże kościoła i ratusza są wzajemnie widoczne. Znaczącym urbanistycznie elementem pejzażu Łądką była natomiast typowa dla śląskich miast podgórskich kolumna Świętej Trójcy, wystawiona po zachodniej stronie ratusza z fundacji Natana Reichela przez rzeźbiarza Michała Klahra Starszego (1739–1741). Usytuowana była ona praktycznie na wymienionej wyżej osi między ratuszem a kościołem parafialnym Najświętszej Marii Panny. Mniej okazałe były: studnia (na północny wschód od ratusza) i przęgierz (na zachód od ratusza), usunięte w XX wieku.

Lekkim łukiem prowadzona jest pierzeja północna i południowa rynku. Domy przyrynkowe o podwójnym na ogół podcieniu i czteroosiowej elewacji frontowej zdecydowanie przeważają swoją skalą nad pozostałą zabudową miasta. Jak

⁵² W. Wilczyńska, *Łądek Zdrój. Studium historyczno-urbanistyczne miasta*, Wrocław 1979, s. 37; *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Łądek Zdrój...* [39], t. 2, s. 31.

⁵³ W. Wilczyńska, *Łądek Zdrój. Studium...* [52], s. 52. J. Kögler, *Fragmente...* [37], s. 33.

⁵⁴ W. Wilczyńska, *Łądek Zdrój. Studium...* [52], s. 35.

wspomniałem wyżej, zasłaniają one częściowo światło wjazdu z wychodzących z nich ulic. Widoczne jest to dobrze na planie sytuacyjnym z 1804 roku w pierzei zachodniej rynku. Zabudowa Łądka, zgodnie z widokiem Pompejusa, była zabudową jednofrontową, choć na tyłach krótszych boków rynku sytuowano dodatkowe wąskie uliczki. Parcele o dużej głębokości sięgały po stronie północnej aż do Białej Łądeckiej, a po stronie południowej zabudowane są na tyłach małymi domkami.

2.2. Parcelacja

Wymiary rynku wynoszą 95×55 m. W dłuższych pierzejach rynku usytuowano 20, a w krótszych 6 domów. Średnia szerokość parceli w pierzejach rynku wynosi około 8 m, szersze to karczarskie parcele narożne. Zgodnie z lokalną kroniką w 1528 roku w mieście były tylko 44 domy (drewniane, nakryte strzechą), co świadczyłoby o tym, że usytuowane były one jedynie przy placu rynkowym. Murowane domy podcieniowe powstały dopiero w drugiej połowie XVI wieku. Najstarszym reliktem tej zabudowy jest tablica w domu nr 3 z datą „1581” (dom ma 10,3 m szerokości). Fasciowe obramienia zachowały się także w kamienicy nr 4 (9 m szerokości). W domu nr 7 zachował się renesansowy dwuarkadowy podcień, a w domu podcieniowym nr 9 renesansowy portal z drugiej połowy XVI wieku i sklepienia ze sznurowymi żebrami. Budynek ten ma 9,3 m szerokości. Podcienia otrzymały w większości sklepienia krzyżowe i kolebki z lunetami. W 1634 roku spłonęło 28, a w 1674 roku 18 domów w centrum i wieża ratusza. Większość obecnej zabudowy pochodzi jednak z okresu po wielkim pożarze w 1739 roku⁵⁵.

Kamienice odbudowywano wtedy nadal jako domy podcieniowe. Podcienia otrzymywały zazwyczaj arkady, choć na przykład w budynku nr 4 i 6 w przyziemiu zastosowano pełną ścianę. Podcienia, tak jak w budynku 13 i 14, zdobiono malarstwem, z kartuszami, inskrypcjami i wiciami roślinnymi⁵⁶. Największą, niemal pałacową, powstałą wtedy budowlą był budynek nr 20 w pierzei północnej z pogrążonym dachem i szerokim, usytuowanym centralnie przejazdem bramnym. Barokowy charakter zabudowy podkreślały również wolutowe fasady (trzy- lub czteroosiowe) – jedno z bogatszych na Śląsku (najwspanialszy przykład to kamienica nr 7) i oświetlenie klatek schodowych za pomocą świetlików dachowych. Kamienice były też nieco szersze niż domy w innym, przeciętnym mieście Śląska. Trójtraktowe kamienice mają charakterystyczne dla terenów podgórskich tak zwane mijające się wysokości traktów, co wynika z wysokiego usytuowania piwnic w drugim i trzecim trakcie. Cofnięcie linii zabudowy w przebudowanym w drugiej połowie XIX wieku budynku 12, łączące się z likwidacją podcienia, świadczy o tym,

⁵⁵ Informacje podają za: W. Wilczyńska, *Łądek Zdrój. Studium...* [52], która głównie cytuje kronikę Richarda Haucka. R. Hauck, *Bad Landeck/ Schlesien. Bilder aus einer deutschen Stadt*, Leimen 1973, passim.

⁵⁶ Informacje te podaje Iwona Rybka-Ceglecka: *Studium środowiska kulturowego miasta i gminy Łądek Zdrój...* [39], t. 2, s. 31.

że w pozostałych częściach pierzei mamy do czynienia z pierwotną linią zabudowy. Elementem niezwykle rzadko pojawiającym się na Śląsku jest natomiast wąski dziedziuch w środku pierzei północnej rynku, prowadzony między domem nr 12 a 13, będący być może rezultatem przebudowy i cofnięcia linii zabudowy budynku nr 12. Zwarta zabudowa szczytowa usytuowana została również wzdłuż ulicy Kościelnej (nr 4, 10, 16b i 18), Kłodzkiej, Słodowej i Zdrojowej. W 1750 roku liczba domów mieszczańskich wynosiła 78.

Podsumowanie

Duszniki i Łądek są do siebie podobne, wykazują jednak pewne różnice. Podobieństwa wynikają z podobnej historii obu miejscowości (obie były otwartymi miasteczkami targowymi na ważnych szlakach komunikacyjnych). Różnice w sposób oczywisty związane są z ich różnym położeniem naturalnym. Duszniki usytuowane są nad Bystrzycą Dusznicką, na pochyłym wyniesieniu terenu, Łądek położony jest bliżej rzeki, na terenie w zasadzie pozbawionym znacznych różnic wysokości.

Bardziej jednak interesujące są pewne wspólne cechy elementów antropogenicznych pejzażu obu miast. Podobieństwa polegają na przykład na tak charakterystycznym dla miast pogórza sudeckiego oddaleniu kościoła od placu rynkowego. Wynikać to może zresztą również w obu wypadkach z późniejszego od czasu lokowania budowli kościelnej procesu wyznaczania placu rynkowego. W wielu przypadkach w miastach pogórza lokacja rynku nastąpić mogą dopiero w XVI wieku (Mieroszów, Nowa Ruda). Często również ich stała murowana zabudowa zwykle związana jest z późniejszym etapem rozwoju osady (Wałbrzych). W wypadku Dusznik pierwsza budowla murowana w rynku pojawić się musiała przed 1361 rokiem, a ratusz łądecki miałby być potwierdzony już w 1537 roku⁵⁷. Obecne budowle rynkowe w obu miastach datować należy jednak najwcześniej na wiek XVI, choć w dzisiejszym kształcie są one wynikiem osiemnastowiecznych przekształceń związanych z rozwojem miast jako ośrodków tkackiej gospodarki nakładczej. Oba miasta stanowiły charakterystyczne wydłużone układy przestrzenne, które można by określić mianem „zurbanizowanych” otwartych ośrodków targowych, którym w ich zewnętrznym zarysie bliżej czasem do wrzcionowatych wsi z nawsie – *Angerdorfem* niż do zamkniętych murami obłych lub prostokątnych miast.

Oba miasta w momencie zakładania ich rynków miały podobną skalę urbanistyczną. Świadczą o tym niemal identyczne wymiary ich głównych placów: Łądek ma rynek o wymiarach ok. 95 × 55 m = 52 ary, Duszniki mają rynek o wymiarach ok. 90 × 55 m, czyli 49,5 ara. W skali śląskiej place te uznać należy za niezbyt wielkie, nawet wobec rynków innych miast pogórza sudeckiego (Mirska – 100 × 85 m = 85 arów, nie mówiąc już o miastach niżu śląskiego (Milicz 100 × 105 m = ponad 1 ha). Trzeba przy okazji zaznaczyć, że wielkość około 50 arów była charakterystyczna

⁵⁷ W. Ciężkowski, Łądek Zdrój, Wrocław 1998, s. 127.

dla wszystkich późniejszych podsudeckich założeń: (Nowa Ruda, biorąc pod uwagę podcienia, miała 85×65 m, czyli 55 arów, a Lubawka 78×58 m = 45 arów – czyli jeden mórg. Wspomniany wyżej Mieroszów 72×73 m – ma również zbliżoną do wspomnianych wielkość 53 arów, Wałbrzych 70×80 m = 56 arów, Kamienna Góra, podobnie, 70×80 metrów = identycznie 56 arów. Wszystkie te place powstały najwcześniej w połowie XIV wieku, a niektóre z nich, jak w Mieroszowie i Nowej Rudzie, datować nawet można na wiek XV lub – w wypadku Nowej Rudy – nawet później⁵⁸. Interesujące jest również to, że większy w założeniu pierwotnym około 28-hektarowy Łądek rozwinął się w okresie nowożytnym słabiej w stosunku do 17-hektarowych Dusznik. Świadczy o tym wspomniana we wstępie liczba ludności Łądka u progu epoki industrialnej i przed dynamicznym rozwojem źródłu – niższa o prawie 50 procent niż w Dusznikach.

Inną wspólną cechą układów przestrzennych tych miasta jest ich mocno „wykrzywiony” – związany z przebiegiem doliny rzecznej – bieg głównego szlaku komunikacyjnego i spore oddalenie kościoła parafialnego od placu rynkowego. Ta cecha ma zresztą swoje zdecydowanie wcześniejsze i znaczniejsze egzemplifikacje: Strzegom – lokowany przed 1242 rokiem⁵⁹, czy Świdnica – przed 1249 rokiem⁶⁰.

Charakterystycznym elementem zabudowy obu miast były podcienia. Powstały one pewnie już na nowożytnym etapie rozwoju tych miast, wraz z powstaniem zabudowy murowanej, choć nie jest wykluczone, że tak jak w wielu innych przypadkach (Środa Śląska, Ząbkowice, Wałbrzych) i jak potwierdzają to rysunki Friedricha Bernharda Wenera, były już one w domach drewnianych. Powstanie podcieni nie zmieniło jednak w obu miastach pierwotnie wyznaczonej linii zabudowy pierzei. Ich rozbiórka, tak jak to widać chociażby w północnej pierzei w Łądku, spowodowała natomiast znaczne jej cofnięcie, co przypominać może chociażby zmiany widoczne w linii zabudowy pierzei rynku w Gryfowie Śląskim. Jako charakterystyczną cechę urbanistyczną podcieniowych miast pogórza sudeckiego uznać należy w związku z tym „wychodzenie” podcieni w światło ulicy, podobnie jak miało to miejsce w miastach włoskich (Bassano del Grappa), przykładach francuskich bastides (Monpazier) i czeskich.

Zachowane w Łądku i zamurowane w Dusznikach podcienia są stałym elementem pejzażu urbanistycznego pogórza sudeckiego (Bolków, Jelenia Góra, Kamienna Góra, Lubawka, Lubomierz)⁶¹. Ich rola nie ogranicza się jedynie do tego, że są schronieniem przed złymi warunkami atmosferycznymi. Jako przyczynę ich zniesienia, często jako konstrukcji drewnianych (drewniane podcienia zachowały się w Sulikowie na graniczących ze Śląskiem Łużycach), widzieć należy nie tylko pożary, ale i chęć likwidacji miejsc sprzedaży konkurujących z ławami kupieckimi w bloku

⁵⁸ R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta...* [6], s. 399, 430.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 497

⁶⁰ *Ibidem*, s. 525.

⁶¹ Na temat podcieni patrz: *ibidem*, s. 109–115.

śródrynkowym – miejscem realizacji monopolu handlowego miast⁶². Sytuacja taka na pewno nie miała miejsca w dwóch analizowanych małych miasteczkach. Trudno jest w nich lokować bowiem większe bloki śródrynkowe, a późny siedemnasto–osiemnastowieczny czas powstania murowanych podcieni łączyć należy raczej ze wzmocnieniem struktury gospodarczej miast podgórskich, związanym z kształtowaniem się systemu nakładczego w tkactwie, niż ze wzrostem roli handlowej tych miast. Powstawały one już zwykle po ukształtowaniu pierwotnego ratusza, czasem zaopatrzonego w podcienia, jak było to w Lubomierzu. Niestety, w tym mieście do dziś zachowały się one tylko częściowo w pierzei południowej rynku, a najstarsze z nich pochodzi z 1584 roku⁶³.

Według lokalnych kronikarzy prawa miejskie Lubomierz otrzymał w 1291 roku. Niestety, informacja ta nie jest potwierdzona źródłowo⁶⁴. Zgodnie z zapisem dokumentu z 1307 roku w akcie darowizny dla klasztoru w Lubomierzu mowa jest jeszcze o wsi – *villa*, a nie o mieście⁶⁵. Według miejscowego kronikarza w 1313 roku książę Henryk I Jaworski potwierdza przywileje nadane przez ojca, obdarzając miasto cotygodniowym targiem⁶⁶. Brak jakichkolwiek dokumentów świadczących o miejskich atrybutach prawnych osady każe wątpić w trzynastowieczną – jak piszą miejscowi kronikarze, czy w czternastowieczną lokację miasteczka. Mimo tego Hermann Uhtenwoldt uznaje, nie podając podstaw, że uzyskało ono prawa lwóweckie już przed 1350 rokiem⁶⁷.

Wzmianki lokalnych kronikarzy z lat 1329 i 1344 wspominają pożary drewnianych domów w Lubomierzu⁶⁸. W 1349 roku wymieniony jest w Lubomierzu ratusz (*curia*)⁶⁹. W 1429 roku miasto zostało splądrowane przez husytów i zamieszkanym pozostało jedynie 11 domów⁷⁰. W 1449 roku powstał nowy ratusz. Budynek miał w przyziemiu otwarte na dwie strony podcienie⁷¹. O podobieństwie Lubomierza i Dusznik świadczyć

⁶² M. Chorowska, C. Lasota, *Średniowieczne podcienia i przedproża na Śląsku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1999, t. 47, nr 1–2, s. 52 i nn.

⁶³ R. Eysymontt, *Kod genetyczny miasta...* [6], s. 391.

⁶⁴ J.G. Bergemann, *Geschichte von Liebenthal*, [b.m.] [b.r.], s. 217. Autor podaje ją za: F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 6, Brieg 1786, s. 257. Tę samą datę powtarza Z. Bandurska, *Studium historyczno-urbanistyczne Lubomierza*, mps w Regionalnym Ośrodku Studiów i Dokumentacji Zabytków, Wrocław, s. 8.

⁶⁵ H. Uhtenwoldt, *Liebenthal* [w:] *Schlesisches Städtebuch...* [2], s. 246.

⁶⁶ J.G. Bergemann, *Geschichte von Liebenthal* [64], s. 225; F.X. Görlich, *Das Benediktiner Jungfrauenkloster Liebenthal an der lausitz-böhmischen Grenze in Niederschlesien*, Breslau 1864, s. 136.

⁶⁷ H. Uhtenwoldt, *Liebenthal* [65], s. 236. Również praca Janusza Bachmińskiego, wspominająca lokację w 1291 roku, opiera się jedynie na nie do końca wiarygodnej kronice Bergemanna. J. Bachmiński, *Gryfów, Gryfi i Lubomierz*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 140. Zofia Bandurska przytacza natomiast za miejscowymi kronikami informację o odnowieniu nadania prawa niemieckiego Lubomierzowi w 1349 roku. Z. Bandurska, *Studium historyczno-urbanistyczne Lubomierza* [64], s. 9.

⁶⁸ J.G. Bergemann, *Geschichte von Liebenthal* [64], s. 226, 228.

⁶⁹ F.X. Görlich, *Das Benediktiner Jungfrauenkloster Liebenthal...* [66], s. 138.

⁷⁰ J.G. Bergemann, *Geschichte von Liebenthal* [64], s. 54, 251.

⁷¹ *Ibidem*, s. 265.

może również to, że jeszcze w 1447 roku Lubomierz był siedzibą władztwa rycerskiego, co potwierdza wzmianka o nabyciu w 1447 roku zamku Schatzlar w Czechach przez Wilricha z Lubomierza⁷².

Zabudowa Lubomierza, zgodnie z przekazami, w 1491 roku była jeszcze drewniana⁷³. Szczyt rozwoju gospodarczego miasta przypadł na wiek XVII. Przędza i płótno lniane było głównym przedmiotem handlu na znanych na Śląsku tygodniowych i rocznych lubomierskich jarmarkach⁷⁴. Wtedy też powstały w Lubomierzu podcieniowe domy.

Kamienna Góra to miasto z murowanymi podcieniami, które stanowiły zasadę jeszcze w początkach XIX wieku⁷⁵. Z tekstu kroniki miasta dowiadujemy się o podcieniach na rynku i w domach szczytowych, ale i o tym, że zasłaniają światło w mieszkaniach na parterze i czynią je wilgotnymi. Pisano jednak, że jeżeli ktoś nie chciał podcieni, to i tak jego dom musiał być w stosunku do linii podcieni cofnięty, co zdarzyło się w wypadku kilku domów na rynku, jeszcze w czasie, gdy ukazała się kronika w 1829 roku.

Obecnie w mieście zachowały się podcienia domów przy rynku 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 20, 21, 30. Natomiast linię zabudowy cofnięto w stosunku do dawnej linii w budynkach nr 6, 25 i 31 i 32 w pierzei południowo-wschodniej.

Innym wartym przywołania przykładem podgórskiego miasta podcieniowego może być Chełmsko Śląskie. Od XVI wieku skupiała się w mieście jego podstawowa branża gospodarcza – tkactwo, które rozwinęło się mocniej jednak dopiero po 1660 roku. Do 1698 roku w Chełmsku odbywał się targ na płótno⁷⁶. Duże zmiany musiały nastąpić po pożarze w 1567 roku, kiedy spłonęła cała górna część rynku (pierzewa południowa). O odbudowie świadczy wiadomość z 1595 roku o prawach browarnianych dla 55 domów i o 58 budynkach pozbawionych tego prawa. Od 1650 roku napływali do Chełmska tkacze z niedalekiego Lewina Kłodzkiego. W 1687 roku rozpoczęto budowę ratusza. Chełmsko nie rozwinęło się jednak mocniej z powodu stałej dominacji Kamiennej i Jeleniej Góry, choć powstałe w nim podcieniowe domy świadczą o stabilizacji rozwoju tego miasta w XVII i XVIII wieku. Podobnie jak w wyżej przywołanych przykładach i tu powierzchnia rynku liczy około 55 arów.

⁷² LUB [38], Bd. 1, s. 528.

⁷³ J.G. Bergemann, *Geschichte von Liebenthal* [64], s. 285.

⁷⁴ F.X. Görlich, *Das Benediktiner Jungfrauenkloster Liebenthal...* [66], s. 153.

⁷⁵ W. Peschke, *Beschreibung und Geschichte der Stadt Landeshut in Schlesien, Als Beitrag zur Verfaßung – Geschichte deutscher Städte*. Größentheils aus noch ungedruckten Quellen geschöpft und verfasst, Landeshut 1829, s. 3.

⁷⁶ K. Eysymontt, J. Skibińska, *Chełmsko Śląskie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta wykonane na zlecenie P.W.R.N.* – Wrocław Woj. Zarząd Architektoniczno-Budowlany, PKZ Wrocław, 1960, Regionalny Ośrodek Studiów i Dokumentacji Zabytków Wrocław, s. 5.

Inną cechą charakterystyczną miasta jest widoczny w nich wszystkich element ich planu – wchodzenie linii pierzei rynkowych „w światło” ulic wybiegających z rynku. Cecha ta zbliża omawiane miasta zarówno do francuskich bastides, jak i wielu miast czeskich. Podcienia zachowują tam do dzisiaj głównie renesansową strukturę architektoniczną (České Budějovice, Trutnov, Český Krumlov, Domažlice, Jičín, Kroměříž, Nové Město nad Metují). Nové Město nad Metují prezentuje charakterystyczną dla czasów renesansu wspólną kompozycję architektoniczną całej kształtowanej powtarzalnymi podcieniami pierzei placu (charakterystyczną później także dla urbanistyki francuskiej w XVII i XVIII wieku – paryski Place des Vosges, Place de Victoire itd.).

Wielkie zespoły podcieni o średniowiecznym jeszcze rodowodzie znaleźć możemy w pierzejach takich miast prowincji Veneto w północnych Włoszech, jak Padwa czy Treviso. Średniowieczne podcienia poznać możemy w tyrolskim Merano czy po północnej stronie Alp w Innsbrucku. We wszystkich tych miastach zachowały się częściowo ich dekoracje malarskie o znaczących treściach religijnych lub politycznych. Jest to na przykład w Innsbrucku malarstwo ukazujące herby krajów monarchii habsburskiej. Nic dziwnego, że i o takich malowanych podcieniach w Łądku donosiły relacje jeszcze sprzed kilkunastu lat. Był przecież Łądek, podobnie jak tyrolski Innsbruck, podgórskim miastem dziedziny Habsburgów.

Duszniki and Łądek. Towns at the Two Extremes of the Kłodzko Valley. A Comparison

Summary

By the Middle Ages, Duszniki and Łądek, two towns situated at the eastern and western edges of the Kłodzko Valley, were already connected with Silesia by numerous political ties and constituted a point of contact for the urban civilisations of Silesia and the Czech Lands. Duszniki sprang up before 1324. Its irregular layout was related to the communication route running along the current Kłodzka Street and was encompassed within an outline covering around 1 Flemish *lan*, which is to say, 17.7 hectares. The first mention of the town of Łądek dates from 1325. It was laid out around one road, from which it extended, lens-like, with a rectangular market set into the ‘lens’; covering an area of 28 hectares, it came close in size to the *lan* as measured in the Kingdom of Bohemia. In both towns, the parish church was situated at a certain distance from the Market Square, something which is characteristic of centres which emerged after the 13th century. Łądek has a market square of around 95 × 55 m, equalling 52 ares, while the market square in Duszniki measures approximately 90 × 55 m, which is to say, 49.5 ares. A market square with an area of around 50 ares was typical of all the

later layouts in the Sudeten region, such as in the towns of Nowa Ruda, Mieroszów, Wałbrzych and Kamienna Góra. Another characteristic of these towns is found in the streets, which narrow to a closing point as they run down to the corners of the market in a line of arcades, a feature which makes them similar to the provincial towns of Northern Italy and the Czech Lands. Of a similar size at the threshold of a new era, with 1,000 and around 1,500 inhabitants at the end of the 18th century, both Łądek and Duszniki thus constitute excellent examples of a small town in a mountain region. In certain aspects of their urban planning, such as their layout, for instance, which is strongly linked to the course taken by a communication route, as well as the role played by arcades, they are akin to towns in the Czech lands and even to farther-flung centres in the Tyrol and the Italian province of Veneto.

Translation Caryl Swift

**Bad Reinerz und Bad Landeck (poln. Łądek-Zdrój),
Städte an den beiden Enden des Glatzer Kessels (poln. Kotlina Kłodzka)**

Zusammenfassung

Bad Reinerz und Bad Landeck sind zwei Städtchen an dem westlichen und östlichen Rand des Glatzer Kessels, die bereits im Mittelalter mit Schlesien zahlreiche politische Beziehungen pflegten und eine Anlaufstelle für städtische Zivilisation von Schlesien und Tschechien bildeten. Bad Reinerz wurde bereits vor dem Jahre 1324 gegründet. Der unregelmäßige Grundriss der Stadt ist auf die Verkehrsstrecke zurückzuführen, die entlang der heutigen Kłodzka-Straße verläuft und in einen Umriss hineinpassen musste, der etwa einer flämischen Hufe, also 17,7 Hektar, entsprach. Die Stadt Bad Landeck wurde zum ersten Mal im Jahre 1325 erwähnt. Die Stadt wurde entlang einer Straße geplant. Der Plan weist eine linsenförmige Verlängerung auf, hat einen rechteckigen Marktplatz und passt in ein Rechteck mit etwa 28 ha hinein, also einer Fläche, die etwa der tschechischen Hufe entsprach. In beiden Städten wurde die Pfarrkirche in einer gewissen Entfernung vom Marktplatz platziert, was für die Städte charakteristisch ist, die nach dem 13. Jh. erbaut wurden. Der Marktplatz in Landeck ist etwa 95 × 55 m, also 52 Ar und in Bad Reinerz etwa 90 × 55 m, also 49,5 Ar, groß. Ein etwa 50 Ar großer Marktplatz war charakteristisch für die Städteplanung im Raum der Sudeten in späteren Jahrhunderten (Neurode, poln. Nowa Ruda, Friedland in Niederschlesien, poln. Mieroszów, Waldenburg, poln. Wałbrzych, Landeshut, poln. Kamienna Góra). Typisch für die Städte des Sudetenlandes waren auch Arkaden am Ende einer jeden Straße in den Ecken des Marktes, was an die Städte in Norditalien oder Tschechien erinnert. Beide Städte also, Bad Landeck und Bad Reinerz, waren zu

Beginn der Neuzeit ähnlich groß (1.000 und ca. 1.500 Einwohner am Ende des 18. Jahrhunderts) und bilden ein hervorragendes Beispiel für kleine Städte der Bergregionen, die aus der Sicht bestimmter städtebaulicher Aspekte (eine starke Verknüpfung an den Verlauf der Verkehrsrouten, die Rolle der Arkaden) sowohl an die tschechischen als auch an die weiter entfernten Städte Tirols und der italienischen Provinz Veneto erinnern.

Übersetzt von Sylvia Steinweber